

Rumi in the Mirror of Poetry and the Five-Stage Grieving Process of Elisabeth Kübler-Ross

Mohammad Khodadadi*

Hossein Joudavi**

Abstract

This study aims to explore the alignment of the five stages of grief proposed by Elisabeth Kübler-Ross (denial, anger, bargaining, depression, acceptance) with Rumi's poetry mourning the loss of Shams Tabrizi, thereby highlighting the capacity of Eastern mystical culture to redefine the grieving process. Using a qualitative content analysis method and an interdisciplinary approach (literature-psychology), the data were analyzed through continuous comparative techniques, drawing on reliable sources from the history of mysticism and psychology of grief. In Kübler-Ross's model, denial is a defensive reaction to reduce emotional shock. Rumi elevates this stage to an ontological inquiry. Anger in Kübler-Ross's model is a reaction against the injustice of loss. Rumi's anger is revelatory, as it tears away the veils of ignorance about the nature of death. Bargaining in Kübler-Ross's model represents a desperate attempt to regain control. The failure of bargaining paves the way for discovering Shams's inner presence rather than his physical return. Depression in Kübler-Ross's model is a response to the irreparability of loss. Unlike the Western model, which views depression as a "transitory stage," in mysticism, this state serves as a bridge to illumination. Rumi elevates Kübler-Ross's model from a psychological framework to a journey of mystical transformation.

Keywords: Psychology, Elisabeth Kübler-Ross, Grief, Rumi, Shams.

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran,
khodadadi@yazd.ac.ir

** Ph.D., Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of
Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran (Corresponding Author), joudavi.h@gmail.com

Date received: 07/09/2025, Date of acceptance: 25/10/2025, Date Printed: 06/08/2026

Introduction

"Grief is a set of feelings, thoughts, and behaviors that stir within an individual when they face a loss or the threat of loss" (Didaran, 2009: 21). Grief is the natural response of the mind and body to an irreparable loss. Elisabeth Kübler-Ross provided a framework for understanding the emotional processes of grief by proposing a five-stage model of denial, anger, bargaining, depression, and acceptance. Although recent research emphasizes that the temporal boundaries between grief stages are not clear or precise and do not necessarily occur in sequence (*ibid.*: 54), this model remains a cornerstone in grief studies.

The loss of Shams Tabrizi (his disappearance or sudden death in 645 AH) was a turning point in the life of Jalal al-Din Rumi. Shams was not only Rumi's mystical guide but also considered the "sun of his existence." This loss plunged Rumi into an abyss of grief, and many of his poems reflect this complex emotional-mystical process. The main issue of this research is that the mere application of Western grief models, without attention to the cultural-literary capacities of the East, does not provide a comprehensive understanding of the transformative processes of grief.

Materials & Methods

This research is descriptive-analytical with an interdisciplinary approach (literature-psychology). The main method employed is qualitative content analysis using thematic analysis. The present study is fundamental-theoretical and qualitative, designed to analyze the application of a psychological model to a literary text and extract culture-bound concepts. Data was collected through a library method and document study.

Discussion & result

Elisabeth Kübler-Ross (1926-2004), the pioneering Swiss-American psychiatrist, revolutionized the foundations of modern psychology with her groundbreaking research on death and the grieving process. "It is best to think of the five reactions Kübler-Ross observed not as stages, but as coping strategies that everyone shows when faced with death" (Berk, 2006: 402):

Denial, Anger, Bargaining, Depression, Acceptance .

The denial stage in Kübler-Ross's five-stage grief model is a defensive reaction against an unacceptable loss, characterized by refusal of reality, doubt about the accuracy of the news, and attempts to deny the death/loss. "Denial is only a

temporary defense mechanism that soon gives way to partial acceptance" (Kübler-Ross, 2009: 49). "For some time after Shams's disappearance, Rumi believed, or at least spoke and behaved as if, Shams were still alive. However, he eventually realized that Shams was dead" (Franklin, 2011: 260).

Then, "denial gives way to anger, rage, envy, and resentment" (Kübler-Ross, 2009: 59). The deep-rooted anger stemming from the loss of Shams Tabrizi, in these poems, transcends the boundaries of individual emotion and becomes a fundamental question about the structure of existence. What may at first glance appear to be an emotional protest is, in fact, a philosophical statement against the existential disorder of death in the cosmos. Rumi "remained for a while between hope and despair in waiting, but when he found his wait futile, he burst into lamentation and clamor" (Zarrinkoob, 2005: 161).

In the midst of the complex grieving process, the bargaining stage is a scene where the wounded mind, in a desperate move, negotiates with existence in hopes of finding a way to escape the definitive acceptance of loss. A ghazal by Rumi, with its obsessive repetition of the command "Arise!" falling like repeated blows against the wall of silence and absence, presents an exceptional example of this psychological mechanism in a mystical context. This bargaining, which in Kübler-Ross's model usually occurs internally and privately, transforms in Rumi's worldview into a cosmic project that summons the entire system of existence to the negotiation table.

The depression stage in Kübler-Ross's model is characterized by a deep understanding of the irreparability of loss and the collapse of one's world of meaning. For the depressed individual, time becomes a closed loop in which the past (the loss) dominates the present. "Rumi could not bear the blow so easily and felt that with this absence, half of his being had been separated from him, melted away, and vanished" (Zarrinkoob, 2005: 159).

The verse "Shams Tabrizi departed, and where is anyone / To weep for that Pride of Mankind?" represents a manifestation of the acceptance stage in Rumi's poetry. "It should not be thought that the acceptance stage is a happy stage. This stage is devoid of all feeling. It is as if the pain is gone, as if the struggle is finally over" (Kübler-Ross, 2009: 118). The simple past tense verb "departed" (*barft*), with its unadorned directness, marks the end of the search and denial. The absence of transcendental metaphors (unlike poems from the denial stage) indicates a direct confrontation with reality.

Conclusion

Rumi's poetry mourning Shams Tabrizi not only reflects Kübler-Ross's five-stage grief process but also, through artistic recreation, elevates its psychological framework to a literary-mystical realm. This research shows that the emotional reactions described in Kübler-Ross's model (denial, anger, bargaining, depression, acceptance) are manifested in the Divan-e Shams through vivid metaphors and multi-layered imagery.

Bibliography

- Abbasi, Z., & Khosravi, A. (2018). Investigating the Evolutionary Concept of Death in Rumi's Poetry Based on the Cognitive Metaphor Theory of the Great Chain of Being Cultural Model. *Mystical Literature of Al-Zahra University*, 9 (17), 7–29. [in Persian]
- Berk, L. E. (2006). *Developmental Psychology: From Adolescence to the End of Life* (Y. Seyyed Mohammadi, Trans.). Arasbaran. (Original work published 2005) [in Persian]
- Didaran, S. (2009). *Death, Grief, Loss*. Ghatreh. [in Persian]
- Franklin, L. (2011). *Rumi: Past and Present, East and West* (H. Lahouti, Trans.). Namak. (Original work published 2000) [in Persian]
- Gheibi, A., & Sedghi, S. (2023). Analysis of the Psychosis of Nizar Qabbani in "Qasidat Balqis" Based on Kübler-Ross's Grief Theory. *Contemporary Arabic Literary Criticism*, 25, 298–316. [in Persian]
- Hassanpour, M., Yousefi, A., & Haghani, F. (2019). Analyzing the Place of "Death" in Rumi's Thought and Existential Philosophy and the Implications Derived from These Two Perspectives. *Research in Philosophy and Kalam*, 2(103), 97–125. [in Persian]
- Karimi, A. (2013). *Research on the Concept of Death in the Child's Mind* (3rd ed.). Ghadyani. [in Persian]
- Kubler-Ross, E. (2000). *On Death and Dying* (Reissue ed.). Routledge.
- Kubler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving: Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. Scribner.
- Kübler-Ross, E. (2000). *Death: The Final Stage of Growth* (P. Ghaemi, Trans.). *Pik-e Bahar*. (Original work published 1975) [in Persian]
- Kübler-Ross, E. (2009). *The End of the Road: On Death and Dying* (A. A. Bahrami, Trans.). *Roshd*. (Original work published 1969) [in Persian]
- Mowlavi, J. (1999). *The Complete Works of Shams or the Great Divan* (B. Forouzanfar, Ed., 10 vols., 4th ed.). Amir Kabir. [in Persian]
- Movahed, M. A. (2007). *The Green Garden: Discourses on Shams and Rumi*. *Karnameh*. [in Persian]
- Movahed, M. A. (2008). *The Story of Stories*. *Karnameh*. [in Persian]

125 Abstract

- Sedīghī, M. (2013). Child, Children's Story, and Confronting the Concept of Death: Analysis of the Story "Sadako and the Thousand Paper Cranes" Based on Kübler-Ross's Theory. *Thinking and Child*, 4(2), 53–73. [in Persian]
- Sepahsālār, F. (2008). The Biography of Mawlana Jalal al-Din Rumi (4th ed.). Eqbal. [in Persian]
- Sultan Walad, M. (1997). *Valadnameh* (J. Homa'i, Ed.). Homa. [in Persian]
- Taheri, G. (2025). "The Problem of Death Anxiety in the Poetry and Thought of Hafez." *Kohan-name-ye Adab-e Parsi* [Ancient Journal of Persian Literature], 16(1): 133-167. [in Persian].
- Van Praag, J. (2005). *There is a Cure for Every Pain: (Reviving Life After Any Loss)* (T. Tamaddon (Malaki), Trans.). Alborz. (Original work published 1998) [in Persian]
- Vanninga, R. L. (2009). *The Gift of Hope: How We Get Through Our Misfortunes* (Sh. Laroudi (Afrasiabi), Trans., 2nd ed.). Ghatreh. (Original work published 2001) [in Persian]
- Vahedpak, A., Alizamani, A. A., & Abbasi, B. (2020). An Essay on Death Contemplation and Authentic Life in Rumi's Thought. *Comparative Theology*, 11(23), 93–110. [in Persian]
- Willis, C. B., & Samuelson, M. C. (2021). *Accepting Grief: Finding the Path to Life After Loss* (S. Khosrojerdi, Trans.). Milkan. (Original work published 2020) [in Persian]
- Yalom, I. D. (2019). *Existential Psychotherapy* (S. Habib, Trans., 12th ed.). Nashr-e Ney. (Original work published 1980) [in Persian]
- Yalom, I. D. (2021). *Staring at the Sun: Overcoming the Terror of Death* (O. Qotbinezhad Asemani, Trans., 20th ed.). Ghatreh. (Original work published 2008) [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2005). *Step by Step to the Meeting with God* (26th ed.). Elmi. [in Persian]

مولانا در آینهٔ اشعار و فرآیند پنج‌گانهٔ سوگ الیزابت کوبلر-راس

محمد خدادادی*

حسین جودوی**

چکیده

این پژوهش با هدف واکاوی انطباق مراحل پنج‌گانهٔ سوگ الیزابت کوبلر-راس (انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی، پذیرش) بر اشعار مولانا در سوگ شمس تبریزی انجام شده است تا ظرفیت‌های فرهنگ عرفانی شرق در بازتعریف فرآیند سوگ را تبیین کند. با به‌کارگیری روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد بین‌رشته‌ای (ادبیات-روانشناسی)، داده‌ها با تکنیک مقایسه‌ای مستمر و با اتکا به منابع معتبر تاریخ عرفان و روان‌شناسی سوگ تحلیل گردید. انکار در مدل کوبلر-راس، واکنشی دفاعی برای کاهش شوک هیجانی است. مولانا این مرحله را به پرسشی هستی‌شناختی ارتقا می‌دهد. خشم در مدل کوبلر-راس، واکنشی علیه بی‌عدالتی فقدان است. خشم مولانا مکاشفه‌آمیز است؛ چرا که پرده‌های غفلت از ماهیت مرگ را می‌دراند. چانه‌زنی در مدل کوبلر-راس، تلاش نومیدانه برای بازگرداندن کنترل است. شکست چانه‌زنی، زمینه‌ساز کشف حضور درونی شمس می‌شود، نه بازگشت فیزیکی او. افسردگی در مدل کوبلر-راس، پاسخ به غیرقابل‌جبران بودن فقدان است. برخلاف مدل غربی که افسردگی را «مرحله‌ای گذرا» می‌داند، در عرفان، این حالت پلی به سوی اشراق است. پذیرش در مدل کوبلر-راس به معنای «زیستن با فقدان» است. پذیرش در نزد مولانا؛ نه فقط پایان سوگ، که آغاز زیستن در نقشهٔ معنایی جدید است. مولانا مدل کوبلر-راس را از چارچوبی روان‌شناختی به سفر تحول عرفانی ارتقا می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: روان‌شناسی، الیزابت کوبلر-راس، سوگ، مولانا، شمس.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یزد، یزد، ایران، khodadadi@yazd.ac.ir

** دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسندهٔ مسئول)، joudavi.h@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۳، تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۵/۱۵

۱. مقدمه

مرگ، به عنوان قطعی‌ترین حقیقت وجودی انسان، همواره محور تأملات فلسفی، عرفانی و روان‌شناختی بوده است. چهار هزار سال پیش، قهرمانی بابلی به نام گیلگمش به هنگام مرگ دوستش انکیدو بیان کرد: «تو داری تاریک می‌شوی و دیگر مرا نمی‌شنوی. آیا من نیز به هنگام مرگ مانند انکیدو خواهم بود؟ غم و اندوه به قلبم راه می‌یابد. من از مرگ در هراسم» (یالوم، ۱۴۰۰: ۱۰). «گیلگمش، به‌عنوان نماینده باستانی نوع بشر، در باب مرگ انکیدو، نتوانست بی تفاوت بماند. ایستاد و اندیشید (طاهری، ۱۴۰۴: ۱۴۰). بر اساس دیگانه روان‌تحلیلگری فروید، منشأ مرگ را باید در ضمیر ناهوشیار انسان جست‌وجو کرد؛ زیرا آدمی در ذهن ناهوشیار خود قادر به درک مرگ نیست و به نامیرایی و جاودانگی خویش باور دارد» (برک، ۱۳۸۵: ۱۴). «سوگ مجموعه‌ای از احساسات، افکار و رفتارهایی است که وقتی فرد با فقدان و یا تهدید فقدان مواجه می‌شود، در درون او به جنبش درمی‌آید» (دیداران، ۱۳۸۸: ۲۱). سوگ، پاسخ طبیعی روان و جسم به فقدان غیرقابل جبران است. الیزابت کوبلر-راس با ارائه مدل پنج مرحله‌ای انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی و پذیرش، چارچوبی برای درک فرآیندهای هیجانی سوگ ارائه کرد. هرچند پژوهش‌های جدید تأکید می‌کنند از نظر زمانی مرز بین مراحل سوگ مشخص و دقیق نیست و به‌ترتیب نیز رخ نمی‌دهد (همان: ۵۴)، اما این مدل همچنان به عنوان سنگ‌بنای مطالعات سوگ کاربرد دارد. فقدان شمس تبریزی (ناپدید شدن یا مرگ ناگهانی او در ۶۴۵ قمری) نقطه عطفی در زندگی جلال‌الدین مولوی بود. شمس نه تنها مراد عرفانی مولانا، که «آفتاب وجود» او محسوب می‌شد. این فقدان، مولانا را در گردابی از سوگ فروبرد و اشعار بسیاری از او، بازتاب این فرآیند پیچیده عاطفی-عرفانی است.

۱.۱ بیان مسأله

مدل پنج‌مرحله‌ای سوگ الیزابت کوبلر-راس (انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی، پذیرش) به‌عنوان چارچوبی جهانی در روانشناسی سوگ شناخته می‌شود. با این حال، این مدل عمدتاً بر پایه بافت غربی و تجربیات بیماران لاعلاج شکل گرفته است و ظرفیت محدودی در بازتاب پیچیدگی‌های فرهنگی-عرفانی جوامع شرقی دارد. اشعار مولانا در سوگ شمس تبریزی، نمونه‌ای بی‌نظیر از فرآیند سوگ در سنت عرفانی اسلام است که مراحل کوبلر-راس را نه تنها تأیید، بلکه با تبدیل رنج به معنا، آن را به ساحتی فراتر ارتقا می‌دهد. مسأله

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۲۹

اصلی این است که کاربست صرف مدل‌های غربی سوگ بدون توجه به ظرفیت‌های فرهنگی-ادبی شرق، درک جامعی از فرآیندهای تحول‌آفرین سوگ ارائه نمی‌دهد. در نهایت این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤالات است:

(۱) ساختار مراحل سوگ در اشعار مولانا تا چه اندازه با توالی خطی مدل کوبلر-راس مطابقت یا افتراق دارد؟

(۲) ویژگی‌های فرهنگ‌محور سوگ عرفانی (مانند تبدیل خشم به مکاشفه یا پذیرش به اتحاد وجودی) چگونه مدل غربی را تکمیل یا نقد می‌کند؟

(۳) کارکرد ادبیات در بازنمایی فرآیند سوگ (استعاره، تمثیل، گفت‌وگوی خیالی) چه نقشی در تعدیل هیجان‌های سوگ دارد؟

۲.۱ پیشینه پژوهش

مصطفی صدیقی در مقاله‌ای با نام «کودک، داستان کودک و مواجهه با مفهوم مرگ تحلیل داستان «ساداکو و هزار درنای کاغذی» بر پایه نظریه کوبلر-راس» (۱۳۹۲)، دختر دوازده‌ساله رمان مورد بحث را از منظر نظریه سوگ کوبلر-راس مورد تحلیل قرار داده‌اند. مواجهه جهان کودکان دختری دوازده‌ساله با مرگ در این پژوهش، اثر قابل توجهی را در حوزه ادبیات کودک پدید آورده است. با مرگ، زهرا عباسی و امین خسروی، در «بررسی مفهوم تکاملی مرگ در اشعار مولانا بر اساس نظریه استعاره شناختی مدل فرهنگی استعاره زنجیره بزرگ» (۱۳۹۷)، فنا را به مثابه شرط گذشتن از مراتب پایین‌تر وجودی و آن را به نوعی استعاره جهتی یعنی حرکت رو به جلو تعبیر کرده‌اند. مسعود حسن‌پور و همکاران در «واکاوی جایگاه «مرگ» در اندیشه مولانا و فلسفه وجودی و دلالت‌های برآمده از این دو دیدگاه» (۱۳۹۸)، مرگ را به‌عنوان پل و گذر از یک دوره زندگی و ورود به دوره دیگر تبیین کرده‌اند. علی واحدپاک، امیرعباس علی‌زمانی و بابک عباسی در «جستاری بر مرگان‌اندیشی و زندگی اصیل در اندیشه مولانا» (۱۳۹۹)، به بررسی اندیشه مولانا در ساحت مرگ پرداخته‌اند. مرگان‌اندیشی مولانا در این پژوهش، بیشتر تحت تأثیر گفتمان عرفانی مطمح نظر است. عبدالاحد غیبی و سجاد صدقی در «واکاوی روان‌پریشی‌های نزار قبانی در «قصیده بلقیس» بر اساس نظریه سوگ کوبلر-راس» (۱۴۰۲)، قصیده ذکرشده را با توجه به فرآیند سوگ کوبلر-راس مورد مطابقت قرار داده‌اند. پژوهشگران، در این پژوهش، به کاستی‌های نظریه سوگ در مواجهه با اثر مورد بحث نپرداخته‌اند.

این پژوهش نخستین مطالعه‌ای است که مدل روان‌شناختی کوبلر-راس را با زیبایی‌شناسی عرفانی اشعار مولانا تلفیق کرده و نشان می‌دهد سوگ در ادبیات کلاسیک فارسی، نه یک فرآیند خطی، بلکه گردونه‌ی سیالی از تصعید هیجان از رهگذر استعاره‌هاست. تبیین کاستی‌های نظریه سوگ کوبلر-راس در بررسی فرآیند سوگ مولانا، از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش است.

۳.۱ ضرورت و اهمیت تحقیق

بررسی اشعار مولانا و بخشی کوتاه از ولدنامه، به مثابه داده‌های کیفی، نشان می‌دهد که سوگ در عرفان شرقی صرفاً یک فرآیند خطی انطباق با فقدان نیست، بلکه مسیری برای کشف وحدت وجود و تولد معنایی جدید است. این یافته‌ها مدل کوبلر-راس را با افزودن بُعد «معناسازی» تکمیل می‌کند. تلفیق روانشناسی با ادبیات عرفانی، افق‌های جدیدی در مطالعات «هنر به مثابه درمان» می‌گشاید، همچنین در جوامعی مانند ایران که متون کلاسیک فارسی بخشی از هویت جمعی است، واکاوی سوگ در اشعار مولانا به درک بهتر الگوهای بومی‌شده سوگواری کمک می‌کند.

۲. مبانی نظری فرآیند سوگ الیزابت کوبلر-راس

الیزابت کوبلر-راس (۱۹۲۶-۲۰۰۴)، روان‌پزشک پیشگام سوئسی-آمریکایی، با پژوهش‌های انقلابی خود درباره مرگ و فرآیند سوگ، بنیان‌های روان‌شناسی مدرن را دگرگون کرد. او در کتاب در باب مرگ و مردن با مصاحبه با بیش از دویست بیمار در حال مرگ و مطالعه صدها بیمار لاعلاج، الگوی پنج‌مرحله‌ای واکنش به فقدان را معرفی نمود و برای نخستین بار به صورت علمی و نظام‌مند، صدای تجربه درونی این افراد را به گوش جهانیان رساند. فرآیند پنج‌گانه سوگ، هم شامل افراد نزدیک به مرگ و هم مرتبط با نزدیکان این افراد می‌تواند باشد. «بهتر است پنج واکنشی را که کوبلر-راس مشاهده کرد، به جای مراحل، راهبردهای کنار آمدن در نظر بگیریم که هر کسی هنگام روبه‌رو شدن با مرگ، آن‌ها را نشان می‌دهد» (برک، ۱۳۸۵: ۴۰۲):

(۱) انکار (امتناع از پذیرش واقعیت)

(۲) خشم (واکنش علیه بی‌عدالتی)

(۳) چانه زنی (تلاش برای معامله با سرنوشت)

(۴) افسردگی (فروپاشی در برابر قطعیت فقدان)

(۵) پذیرش (سازگاری با واقعیت).

۱.۲ انکار (Denial)

بر اساس مدل پنج مرحله‌ای الیزابت کوبلر-راس، انکار نخستین واکنش روانی در مواجهه با فقدان یا اخبار ناگهانی (مرگ عزیز، تشخیص بیماری لاعلاج، طلاق، یا از دست دادن شغل) است. «انکار فقدان در شروع سوگواری راهی است که بسیاری از افراد در پیش می‌گیرند تا موقتاً خود را از واقعیت بسیار دردناک فقدان دور نگه دارند» (دیداران، ۱۳۸۸: ۲۱). «بحران به صورت ناگهانی پدیدار می‌شود و هیچ هشدار در کار نیست» (ونینگا، ۱۳۸۸: ۶۴). در این مرحله، فرد واقعیت را نمی‌پذیرد و با استفاده از مکانیزم‌های دفاعی روانی، رویداد را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که گویی اصلاً رخ نداده است. کوبلر-راس این حالت را پاسخی طبیعی و موقت برای کاهش شوک هیجانی می‌داند که به فرد فرصت می‌دهد تا به تدریج خود را با واقعیت تطبیق دهد. انکار در روانشناسی به عنوان یک سپر محافظتی عمل می‌کند که فرد با توسل به آن، به‌طور موقت احساسات خود را مسدود می‌کند تا از فروپاشی روانی جلوگیری شود. این بی‌حسی به او اجازه می‌دهد عملکرد روزمره خود را حفظ کند. «وحشت مرگ همه‌جایی است و چنان عظمتی دارد که بخش قابل ملاحظه‌ای از انرژی زندگی صرف انکار مرگ می‌شود» (یالوم، ۱۳۹۸: ۷۱). مغز واقعیت را تحریف می‌کند تا با باورهای پیشین فرد سازگار شود. برای مثال، بیمار مبتلا به بیماری لاعلاج ممکن است خطا در آزمایش‌ها را محتمل بداند. فرد از گفت‌وگو درباره فقدان پرهیز می‌کند یا محیط را به گونه‌ای تغییر می‌دهد که گویی چیزی تغییر نکرده است (مانند نگه‌داشتن وسایل متوفی). از انواع و جلوه‌های بالینی انکار به موارد زیر می‌توان اشاره کرد: (۱) در سوگ مرگ: «او نمرده است! الان برمی‌گردد». (۲) در بیماری‌های لاعلاج: «این اتفاق نمی‌تواند برای من افتاده باشد». (۳) در طلاق: «او فقط ناراحت است؛ فردا همه چیز درست می‌شود». (۴) در از دست دادن شغل: «رئیس فردا عذرخواهی می‌کند و مرا بازمی‌گرداند». این نمونه‌ها نشان می‌دهد انکار می‌تواند به‌صورت کلامی (تکرار جملات امیدوارکننده غیرواقعی) یا عملی (پرهیز از مکان‌ها یا اشیای مرتبط با فقدان) ظاهر شود.

اگر انکار طولانی‌شود، تبدیل به مانع بهبودی می‌شود. همچنین فرد از حمایت‌های اطرافیان محروم می‌ماند، زیرا واقعیت را انکار می‌کند. هرچه وابستگی به فرد یا موقعیت از دست‌رفته عمیق‌تر باشد، انکار شدیدتر است. در مرگ‌های غیرمنتظره (مثل تصادف)، انکار بارزتر از مرگ‌های تدریجی (مثل بیماری مزمن) است. افراد با تاب‌آوری پایین یا سابقهٔ اختلالات اضطرابی، این مرحله را طولانی‌تر تجربه می‌کنند.

۲.۲ خشم (Anger)

بر اساس مدل الیزابت کوبلر-راس، خشم دومین مرحله از سوگواری پس از شکستن مکانیزم انکار است. در این مرحله، فرد با درک واقعیت فقدان، با طغیان هیجانی شدید واکنش نشان می‌دهد. خشم باید بیرون ریخته شود، وگرنه تبدیل به خشونت می‌شود (ون‌پراگ، ۱۳۸۴: ۲۷). کوبلر-راس این خشم را پاسخ طبیعی به احساس بی‌عدالتی می‌داند: «چرا من؟ این ناعادلانه است!» «فرآیند سوگ همیشه شامل برخی خصیصه‌های خشم است» (کوبلر-راس، ۱۳۸۸: ۱۴). خشم غالباً جهت‌دار اما غیرمنطقی است و ممکن است به سمت اشخاص بی‌گناه (پزشکان، خانواده، خدا) یا حتی اشیاء معطوف شود. خشم به عنوان سپر دفاعی در برابر درماندگی عمل می‌کند. فرد ترجیح می‌دهد خشمگین باشد تا اینکه تسلیم درد عمیق فقدان شود. واکنش فیزیولوژیک به شکل افزایش هورمون‌های استرس (کورتیزول)، تپش قلب و تنش عضلانی است. خشم می‌تواند به انواع گوناگونی پدیدار شود: (۱) خشم آشکار، مانند: فریاد زدن، پرخاشگری کلامی و شکستن اشیاء. (۲) خشم پنهان، مانند: کناره‌گیری، سکوت تحقیرآمیز و نیشخند. (۳) خشم معطوف به خود، مانند: خودتخریبی (من لیاقت نداشتم). (۴) خشم معطوف به متوفی: «چرا مرا تنها گذاشت؟» «شما از عزیز از دست‌رفته در خشم هستید؛ چون شما را در این دنیا تنها و بی‌دفاع رها کرده است» (ون‌پراگ، ۱۳۸۴: ۲۵).

خشم در این مرحله فاقد تمرکز ثابت است: (۱) پزشکان و پرستاران: به عنوان نمادهای درمان ناکام. (۲) خدا یا نیروهای ماورایی: به عنوان منبع بی‌عدالتی. (۳) بازماندگان دیگر: به دلیل سالم‌ماندنشان (چرا تو زنده‌ای و او مرد؟). (۴) متوفی: برای ترک کردن بازماندگان. (۵) خود فرد: به دلیل احساس گناه بقا.

۳.۲ چانه زنی (Bargaining)

در مدل کوبلر-راس، چانه زنی سومین مرحله فرآیند سوگ پس از فروکش کردن خشم است. در این مرحله، فرد با درک اجتناب ناپذیری فقدان، تلاش می کند تا از طریق «معامله گری روانی» با قدرت برتر (خدا، سرنوشت یا پزشکان) زمان یا شرایط را تغییر دهد. «همه ما با این واکنش آشنا هستیم. این شیوه را در رفتار کودکان مشاهده می کنیم که نخست مطالبه می کنند و در مرحله بعد تقاضای عنایت دارند» (کوبلر-راس، ۱۳۸۸: ۸۹). چانه زنی واکنشی ناخودآگاه برای بازگرداندن کنترل توصیف است: «اگر قول دهم انسان بهتری باشم، آیا می توانی این فقدان را مرتفع سازی؟» از ویژگی های کلیدی چانه زنی می توان اشاره کرد: (۱) شرطی سازی: فرد در ازای تغییر واقعیت، پیشنهاد فداکاری می دهد (اگر بازگردد، تمام دارایی ام را به خیریه می دهم). (۲) توهم موقت: با وجود آگاهی به غیرمنطقی بودن، امید به معجزه را حفظ می کند. (۳) جهت گیری زمانی: تمرکز بر گذشته (کاش آن روز آن اشتباه را نمی کردم) یا آینده (اگر یک سال دیگر هم بود...).

اشکال بالینی چانه زنی می تواند به هر یک از صورت های زیر جلوه گر شود: (۱) چانه زنی دینی: مذاکره با خدا/نیروی ماورایی (نذر، عبادت های شدید). (۲) چانه زنی پزشکی: التماس به تیم درمان برای فرصت آخر. (۳) چانه زنی با متوفی: گفت و گوی خیالی (اگر برگردی، هرگز با تو دعوا نمی کنم) چانه زنی در مدل کوبلر-راس، پل ارتباطی بین خشم و مواجهه عقلانی با فقدان است. این مرحله با وجود غیرواقعی بودن، سازوکاری ضروری برای کاهش شوک هیجانی محسوب می شود.

۴.۲ افسردگی (Depression)

به زعم کوبلر-راس، افسردگی، چهارمین مرحله پس از فروپاشی مکانیزم های چانه زنی است. این مرحله با مواجهه کامل با واقعیت فقدان و پیامدهای غیرقابل بازگشت آن مشخص می شود. «این افسردگی واکنشی ضروری و سالم است؛ نشانه ای از شروع سوگواری واقعی» (Kubler-Ross, 2000: 84). برخلاف افسردگی بالینی، این حالت موقت و موقعیت محور است و فرد را برای پذیرش نهایی آماده می کند. «بسیار مهم است که فرد داغ دیده بتواند در چارچوبی سالم، همه احساساتی را که از فقدان محبوبش به او دست می دهد، آشکارا بیان کند» (کوبلر-راس، ۱۳۷۹: ۸۴). کوبلر-راس تأکید می کند که: «سرکوب

این مرحله به امید «قوی بودن»، فرد را در چرخه سوگ حلقه زده نگه می‌دارد» (Kubler-Ross & Kessler, 2005: 185).

از جلوه‌های بالینی افسردگی می‌توان به بی‌خوابی، کاهش اشتها، سردردهای مزمن، مشکل در تمرکز، فراموشی مکرر کناره‌گیری از اجتماع، بی‌علاقگی به فعالیت‌های سابق و بیان جملاتی یا تراوش اندیشه‌هایی مانند همه چیز بی‌معناست، اشاره کرد.

علی‌رغم ناراحتی، این مرحله دارای ویژگی‌های درمان‌بخش است: (۱) مغز با کاهش فعالیت، انرژی برای بازسازی شناختی ذخیره می‌کند. (۲) بدن با کاهش متابولیسم به شوک واکنش می‌دهد. (۳) فرد معیارهای زندگی را بازتعریف می‌کند. «افسردگی، در صورتی که برای مدت زیادی ادامه پیدا کند، زیان‌بخش است» (ون‌پراگ، ۱۳۸۴: ۳۳).

۵.۲ پذیرش (Acceptance)

پذیرش، پنجمین و آخرین مرحله فرآیند سوگ است که با درک صلح‌آمیز واقعیت فقدان بدون تلاش برای تغییر یا انکار آن مشخص می‌شود. کوبلر-راس تأکید می‌کند: «پذیرش به معنای رضایت دادن نیست، بلکه شناختن این حقیقت است که زندگی جدیدی باید آغاز شود» (Kubler-Ross, 2000: 129). این مرحله فقدان هیجان‌های شدید مراحل قبلی (خشم، چانه‌زنی، افسردگی) را نشان می‌دهد و با آرامش عاطفی همراه است. از ویژگی‌های بالینی پذیرش می‌توان به درک غیر قابل اجتناب بودن فقدان بدون تحریف واقعیت، کاهش آشفتگی، بازگشت تدریجی به فعالیت‌های سازنده و تمایل به گفت‌وگو درباره فقدان بدون فروپاشی روانی اشاره کرد. مغز پس از فرآیند سوگ، تعادل شیمیایی جدیدی ایجاد می‌کند. فرد برای زندگی معنای جدیدی می‌سازد؛ (او رفت، اما آموزه‌هایش در نزد من زنده است). «پذیرش پایان سوگ نیست، بلکه شروع زندگی در نقشه جدید عاطفی است. در اینجا فرد می‌آموزد نه در فقدان، بلکه با وجود فقدان زندگی کند» (ویلیس و ساموئلسون، ۱۴۰۰: ۱۲۷). در جوامعی که سوگ طولانی‌مدت نشانه وفاداری است، پذیرش ممکن است با احساس گناه همراه شود.

۳. مبانی نظری فرآیند سوگ الیزابت کوبلر-راس در اشعار مولانا

«شمس در بامداد روز شنبه بیست و ششم جمادی‌الآخر سال ۶۴۲ به قونیه آمد و ملاقات تاریخی او با مولانا در پی آن اتفاق افتاد» (موحد، ۱۳۷۸: ۸۱). شمس، عارفی مرموز و

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۳۵

جهان‌دیده، با پرسش‌هایی ژرف مانند «محمد(ص) برتر است یا بایزید بسطامی؟» مولانا را - که آن زمان عالمی برجسته بود - به چالش کشید. این گفت‌وگو چنان شوریده‌حالی در مولانا برانگیخت که درس و وعظ را رها کرد و به عرفان و سماع روی آورد. حسادت مریدان و اطرافیان مولانا، شمس را دو بار از قونیه راند. نخستین بار در ۶۴۳ قمری، مولانا را در اندوهی عمیق فروبرد و اشعار دیوان شمس، زاده همین فراق بود. شمس گرچه بازگشت، اما آزارها ادامه یافت. سپهسالار از قول شمس می‌آورد: «[این بار] چنان غیبت خواهم کرد که اثر مرا هیچ آفریده نیابد و هم در آن مدت ناگاه غیبت فرمود» (سپهسالار، ۱۳۷۸: ۱۱۲). «تمام مدت طلوع و غروب شمس در افق قونیه دو سال بیش طول نکشید، معه‌ذا خاطره او در آثار مولانا برای همیشه زنده ماند و در نزد اصحاب مولانا همچنان طی قرن‌ها دوام داشت» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۴۸).

۱.۳ انکار در اشعار مولانا

کی گفت که آن زنده جاوید بمرد کی گفت که آفتاب امید بمرد
آن دشمن خورشید در آمد بر بام دو دیده بست و گفت خورشید بمرد

(مولوی، ۱۳۷۸، ج ۸: ۹۱-۹۰)

مرحله انکار در مدل پنج‌مرحله‌ای سوگ الیزابت کوبلر-راس، واکنشی دفاعی در برابر فقدان غیرقابل پذیرش است که با امتناع از واقعیت، تردید در صحت خبر و تلاش برای انکار مرگ/فقدان مشخص می‌شود. «انکار، تنها شیوه تدافعی است موقتی است که به زودی جای خود را به پذیرش ناقص می‌دهد» (کوبلر-راس، ۱۳۸۸: ۴۹). «مولانا تا مدتی پس از ناپدید شدن شمس چنان اعتقاد داشت، یا لاقلاً چنان سخن می‌گفت و رفتار می‌کرد انگار شمس هنوز زنده است. اما، سرانجام، دریافت که شمس مرده است» (فرانکلین، ۱۳۹۰: ۲۶۰). رباعی فوق، تجسم ادبی این مکانیزم روانی است که در بستر فقدان شمس تبریزی شکل گرفته است.

۱.۱.۳ پرسش‌های تکراری و بلاغی؛ نشانه مقاومت روانی

روزی، رندی به مولانا خبر داد که شمس را در دمشق دیده است. مولانا که نقدینه‌ای نداشت، جامه و دستار و موزه به‌مژدگانی به او داد. چون از نزد او رفت، یکی از حاضران به

مولانا در باب خبر کذب او سخن راند. مولانا گفت من بابت خبر کذبش به او جامه و دستار دادم، اگر خبرش راست بود جان خود فدایش می‌کردم (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۶۳). «افراد غالباً مرگ را انکار و تصور آن را از زندگی خود حذف می‌کنند» (کریمی، ۳۹۲: ۱۱). «فراق شمس برایش قابل تحمل به‌نظر نمی‌رسید، حتی قابل تصور هم نمی‌نمود» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۲۸). تکرار پرسش «کی گفت؟» با تأکید بر واژه‌های «زندهٔ جاوید» و «آفتاب امید»، بیان‌گر امتناع از پذیرش واقعیت فقدان است. در روانشناسی سوگ، این پرسش‌ها نه برای جست‌وجوی پاسخ، بلکه به‌عنوان فریاد اعتراض علیه واقعیت کارکرد دارند. شمس در این تصویرسازی، هم‌زمان «مایهٔ حیات» (زندهٔ جاوید) و «منبع نور وجودی» (آفتاب امید) است که نابودی هر دو ناممکن انگاشته می‌شود. این دوگانگی، انکار را از سطحی عاطفی به سطحی هستی‌شناختی ارتقا می‌دهد.

۲.۱.۳ تصویرپردازی خورشید؛ استعارهٔ تجزیه‌ناپذیری وجود

«آن دشمن خورشید در آمد بر بام»؛ «خورشید» در این جا تنها یک استعارهٔ ادبی نیست، بلکه تجلی حضور نابودی‌ناپذیر معشوق در نظام عرفانی مولاناست. اشاره به «دشمن خورشید» (منکر حقیقت) که بر بام ظاهر می‌شود، نماد نیروهای بیرونی یا ذهنی است که می‌کوشند واقعیت مرگ را تحمیل کنند. «مولانا در خانهٔ خود، در خلوت خود و در کنار خود همه‌جا سایهٔ شمس را در حال حرکت می‌دید» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۶۱). این «دشمن» احتمالاً اشاره به حسودان قونیه دارد که با شایعهٔ مرگ شمس، مولانا را آزار می‌دادند. در مرحلهٔ انکار، ذهن داغ‌دیده، هر گزارهٔ واقع‌گرایانه را به‌مثابه «دشمنی» علیه بقای معشوق تفسیر می‌کند.

۳.۱.۳ کنش چشم بستن؛ تمثیل فرار از واقعیت

مولانا، تا سال‌ها بعد از این ماجرا، در قونیه و دمشق و حتی تبریز به دنبال ردّ پای گم‌شده بود. خبرهایی راست و دروغ از مرگ یا قتل شمس می‌شنید و هرگز باور نمی‌کرد. مولانا به هر که راست و دروغ خبری از شمس نزد او می‌آورد پاداش می‌داد. «با چه سادگی هر چه را در باب وجود شمس در اطراف می‌شنید باور می‌کرد و با چه آسانی از هر چه در باب مرگ او می‌شنید به خشم و خروش می‌آمد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۶۳). «دو دیده بیست و گفت خورشید بمرد»؛ این مصرع سه لایه از انکار را آشکار می‌کند: (۱) لایهٔ فیزیکی: چشم

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۳۷

بستن، کنشی برای نادیده گرفتن واقعیت محسوس است. ۲) لایه زبانی: اعلام مرگ خورشید در حالی صورت می‌گیرد که راوی با چشم بستن، خود را از مشاهده حیات خورشید محروم کرده است. ۳) لایه شناختی: گزاره «خورشید بمرد» در تناقضی آشکار با طبیعت جاودانه خورشید قرار دارد؛ تناقضی که تنها در ذهن منکر قابل طرح است. مولانا با این تصویر، پرسش فلسفی عمیقی را مطرح می‌کند: آیا با انکار حقیقت، آن حقیقت نابود می‌شود؟

۲.۳ خشم در اشعار مولانا

در قلب فرآیند سوگ الیزابت کوبلر-راس، مرحله خشم همچون آشفته‌بانی از هیجان‌های سرکوب‌شده می‌جوشد که در این سه بیت مولانا به اوجی تراژیک و فلسفی دست می‌یابد. «انکار جای خود را به خشم، غیظ، حسادت و تنفر می‌دهد» (کوبلر-راس، ۱۳۸۸: ۵۹). خشم ریشه‌دار در فقدان شمس تبریزی، در این اشعار از مرزهای هیجان فردی فراتر رفته و به پرسشی بنیادین درباره ساختار هستی بدل می‌گردد. آنچه در نگاه نخست شاید اعتراضی عاطفی به نظر آید، در حقیقت بیانیه‌ای فلسفی است علیه نابسامانی وجودی مرگ در کیهان. مولانا، «یک‌چند در بین امید و نومیدی به‌انتظار ماند، اما وقتی انتظار خود را بیهوده یافت به افغان و خروش درآمد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۶۱).

این اجل کر است و ناله نشنود	ور نه با خون جگر بگریستی
دل ندارد هیچ این جلاد مرگ	ور دلش بودی حجر بگریستی
داندی مقری که عرعر می‌کند	ترک کردی عرعر و بگریستی

(مولوی، ۱۳۷۸، ج ۶: ۱۶۶)

«در این فاجعه ناگهانی مولانا به کلی قرار و آرام خود را از دست داد. عبوس و دلزده و نومید و خاموش بر جای ماند» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۲۹). نخستین بیت با تصویر «اجل کر» هسته این خشم را عیان می‌سازد. این جا مرگ نه به‌مثابه پدیده‌ای طبیعی، که همچون دشمنی ناشنوا تجسم می‌یابد. استعاره «کر» بودن مرگ، نقدی تلخ بر نظام آفرینش است؛ نظامی که به زعم شاعر، شنوای فریادهای جان‌سوز انسان نیست. تصویر «گریستن با خون جگر» فراتر از اغراق شاعرانه، نشان‌گر تخریب سوماتیک روان خشمگین است. این خون که جایگزین اشک می‌شود، نماد تبدیل رنج درونی به زخم جسمانی است، گویا بدن نیز در

اعتراض به این بی‌عدالتی هستی‌شناختی، زبان می‌گشاید. «اگرچه خشمگین بودن مطلوب و پسندیده نیست، بخشی از فرایند غم‌زدگی است» (ون‌پراگ، ۱۳۸۴: ۲۶). مولانا در این تصویر هولناک، مرز میان هیجان و جسم را محو می‌کند تا نشان دهد خشم سوگ چگونه تا مغز استخوان پیشروی می‌کند.

در بیت دوم، خشم به اوج می‌رسد. عنوان «جلاد» برای مرگ، چرخشی بنیادین در اسطوره‌شناسی مرگ ایجاد می‌کند. این نه یک استعارهٔ ادبی که اعلان جنگی است علیه ذاتِ ظالمانهٔ حیات. واژهٔ «جلاد» با دلالت‌های اعدام بی‌محاکمه و شکنجهٔ بی‌رحمانه، مرگ را از مقولهٔ تقدیر طبیعی به قلمرو جنایت هستی‌شناختی منتقل می‌سازد. پارادوکس عمیق این جاست که شاعر، «بی‌دلی» مرگ را محکوم می‌کند، حال آنکه خودِ مرگ را موجودی زنده و عاقل تصویر کرده است. این دوگانگی عمدی، تناقض بنیادین انسان با مسئلهٔ مرگ را عریان می‌سازد: چگونه می‌توان موجودی را «بی‌دل» نامید که اساساً وجود خارجی ندارد؟ تصویر «گریهٔ سنگ» (حجر) نیز در این بیت، نقشی کلیدی ایفا می‌کند. سنگ در ادبیات عرفانی همواره نمادِ جمود و بی‌حسی است، اما مولانا با وارونه‌سازی این نماد، سنگ را به اشک می‌آلاید تا نشان دهد اگر مرگ ذره‌ای احساس داشت، حتی سخت‌ترین عنصر طبیعت نیز از رنج وجودی انسان می‌گریست.

بیت سوم با ظرافتی تمثیلی، خشم را به قلمرو حیوانات می‌کشاند. «مقری» که با صدای «عرعر» خود نمادِ جهل و رفتارهای تهی‌از‌معناست، در اینجا به قربانی ناخودآگاهِ نظامِ پوچ تبدیل می‌شود. شاعر به‌ظاهر خطاب به خر می‌گوید: اگر از سرنوشت محتوم آگاهی داشتی، به جای عرعر کشیدن‌های پوچ، در سکوتی اندوهگین می‌گریستی. این جا خشم مولانا دیگر متوجه مرگ نیست، بلکه متوجه پوچی ذاتی حیاتِ ناآگاه است. تضادِ «عرعر» (صدای بی‌معنای حیوان) و «گریستن» (کنش آگاهانهٔ انسانی)، تقابلی ژرف میان «زیستن ناخودآگاه» و «بودن آگاه» ایجاد می‌کند. در حقیقت، خشم شاعر نه علیه خر، که علیه نظامی است که موجودات را ناآگاه می‌آفریند و سپس در معرض مرگی آگاه‌کننده قرار می‌دهد.

در پس این سه‌بیت، سازوکارهای پیچیدهٔ روان‌شناختی فعال است. نخست برون‌افکنی خشم را می‌بینیم که طی آن، مرگ از مفهومی انتزاعی به هیولایی زنده (جلاد) تبدیل می‌شود تا شاعر بتواند عواطف خود را بر هدفی ملموس متمرکز کند. دوم، جاندارپنداری کیهانی است که طی آن اجرام بی‌جان (سنگ) به بازیگران نمایش تراژیک سوگ بدل می‌شوند. سوم، استحالهٔ جسمانی هیجان است که در آن درد روانی (ناله) به آسیب بدنی (خون جگر)

تبدیل می‌شود. این سه سازوکار در هم‌تنیده، خشم را از حالتی انفعالی به کنشی خلاقه تبدیل می‌کند که جهان‌شمول می‌شود.

اما فراتر از مدل کوبلر-راس، این ابیات نشان می‌دهند که خشم در گفتمان عرفانی مولانا، کارکرد مکاشفه‌آمیز دارد. شاعر از رهگذر این خروش هستی‌شناختی، پرده‌های غفلت را می‌درّد و مخاطب را با پرسش‌هایی بنیادین روبرو می‌کند: آیا نظام آفرینش با محکوم کردن انسان به آگاهی از مرگ، ظلمی نابخشودنی روا نداشته است؟ آیا مرگ، جلادی نیست که بی‌هیچ محاکمه‌ای، عزیزان را می‌رباید؟ اینجاست که خشم به‌ظاهر ویران‌گر، به ابزاری برای کشف حقیقت وجود تبدیل می‌شود. در سنت عرفانی، این سطح از اعتراض آشکار به ساختار هستی، نه کفر که نشانه عمیق‌ترین ایمان تلقی می‌شود؛ ایمانی که جرئت پرسشگری از معشوق ازلی را دارد. پیامد این خشم خلاق، زایش زیبایی‌شناسی منحصر به فردی است که در آن تصاویر هولناک (خون جگر، جلاد مرگ، گریه سنگ) به ابزارهای زیبایی‌شناختی بیان ژرف‌ترین حقایق وجودی تبدیل می‌شوند. این همان پارادوکس هنر عرفانی است: زشت‌ترین تصاویر، زیباترین حقایق را بازمی‌تابانند. در این سه‌بیت، مولانا نشان می‌دهد که خشم سوگ، نه مانعی بر سر راه بهبودی، که پلی است به سوی کشف ابعاد ژرف‌تر از رابطه انسان و مرگ. این کشف، دستاوردی است که مدل‌های روان‌شناسی غرب را به چالش می‌خواند و ظرفیت آن‌ها را برای تبیین تجربیات وجودی شرق گسترش می‌بخشد.

۳.۳ چانه‌زنی در اشعار مولانا

ای خفته به یاد یار برخیز	می‌آید یار غار برخیز
زنهارده خلائق آمد	برخیز تو زینهار برخیز
جان بخش هزار عیسی آمد	ای مرده به مرگ یار برخیز
ای ساقی خوب بنده پرور	از بهر دو سه خمار برخیز
وی داروی صد هزار خسته	نک خسته بی‌قرار برخیز
ای لطف تو دستگیر رنجور	پایم بخلید خار برخیز
ای حسن تو دام جان پاکان	درماند یکی شکار برخیز
خون شد دل و خون به جوش آمد	این جمله روا مدار برخیز

معدورم دار اگر بگفتم	در حالت اضطرار برخیز
ای نرگس مست مست خفته	وی دلبر خوش عذار برخیز
زان چیز که بنده داند و تو	پر کن قدح و بیار برخیز
زان پیش که دل شکسته گردد	ای دوست شکسته‌وار برخیز

(مولوی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۶۹)

در میانه فرآیند پیچیده سوگ، مرحله چانه‌زنی صحنه‌ای است که ذهن زخم‌خورده، در حرکتی نومیدانه، با هستی به مذاکره می‌نشیند تا شاید از طریق بازتعریف واقعیت، راه گریزی از پذیرش قطعی فقدان بیابد. غزل پیش‌روی مولانا با تکرار وسواس‌گونه فرمان «برخیز!» که بسیار بار چون ضربه‌های پیاپی بر دیوار سکوت و غیاب فرود می‌آید، نمونه‌ای استثنایی از این مکانیزم روانی را در بستر عرفانی به نمایش می‌گذارد. این چانه‌زنی که در مدل کوبلر-راس معمولاً به صورت درونی و خصوصی رخ می‌دهد، در جهان‌بینی مولانا به پروژه‌ای کیهانی بدل می‌شود که کل نظام هستی را به صحنه مذاکره فرا می‌خواند.

هسته مرکزی این چانه‌زنی در گرایش به زبان امر نهفته است: هر تکرار «برخیز» تنها فراخوانی ساده نیست، بلکه کوششی جادویی برای وارونه‌سازی واقعیت غیاب از طریق قدرت کلام است. آن‌جا که شاعر فریاد برمی‌آورد: «می‌آید یار غار برخیز»، فعل «می‌آید» در زمان حال استمراری، بیش از آنکه توصیف واقعیت باشد، آرزویی است که به سطح زبان ارتقا یافته است. این «آمدن» موهوم، سازوکاری دفاعی برای مهار اضطراب ناشی از غیبت ابدی است. استعاره «یار غار» که هم‌زمان به غار حرا و انزوای معشوق اشاره دارد، معشوق را به موجودی فرازمانی تبدیل می‌کند تا امکان بازگشتش محتمل‌تر جلوه کند.

در لایه‌ای عمیق‌تر، این غزل نظامی از مبادلات نمادین را پایه‌ریزی می‌کند که در آن رنج عاشق به پول رایج چانه‌زنی بدل می‌شود. آنگاه که شاعر ندا سر می‌دهد: «ای ساقی خوب بنده‌پرور / از بهر دو سه خمار برخیز»، رابطه عرفانی به قراردادی اقتصادی تقلیل می‌یابد: «من رنج خماری را متحمل می‌شوم، تو در ازای آن بیدار شو». این معامله‌گری عاطفی، ویژگی بارز مرحله چانه‌زنی است که کوبلر-راس آن را «اگر تو فلان کنی، من بهمان می‌کنم» توصیف می‌کند. اوج این چانه‌زنی در بیت «وی داروی صد هزار خسته / نک خسته بی‌قرار برخیز» رخ می‌نماید که در آن معشوق هم‌زمان هم بیماری (خسته) و هم درمان (دارو) تصویر می‌شود. این تناقض عمدی، نشان‌گر سردرگمی ذهن چانه‌زن است که

در گرداب تضادها گرفتار آمده: از سویی خواهان حضور معشوق است، از سوی دیگر می‌داند که غیابِ اوست که این خواهش را پدید آورده است.

غزل به تدریج از التماس به تهدید می‌گراید: «خون شد دل و خون به جوش آمد / این جمله روا مدار برخیز». این گذار از «التماس» به «هشدار»، از نشانه‌های کلاسیک چانه‌زنی است که در آن فرد داغ‌دیده، پس از بی‌پاسخ ماندن درخواست‌ها، به تهدید متوسل می‌شود. پایان‌بندی غزل با هشدار تراژیک همراه است: «زان پیش که دل شکسته گردد / ای دوست شکسته‌وار برخیز». این «شکسته‌وار برخیز» پارادوکسی عمیق را در خود نهفته دارد: شاعر از معشوق می‌خواهد که همچون شکستگان برخیزد، غافل از آنکه این خودِ اوست که در آستانه شکست نهایی قرار گرفته است.

نکته ژرف‌تر در توجیه‌شناسی شاعر نهفته است: «معدورم دار اگر بگفتم / در حالت اضطراب برخیز». مفهوم «اضطراب» در فقه اسلامی به شرایط فوق‌العاده‌ای اشاره دارد که حریم‌های شرعی را می‌شکند. مولانا با توسل به این مفهوم، رفتارهای غیرمنطقی خود (تکرارهای وسواس‌گونه، خلق واقعیت‌های موازی) را موجه می‌سازد. این جاست که چانه‌زنی از حیطه روان‌شناسی محض به قلمرو الهیات کشیده می‌شود: شاعر خود را نه بیمار روانی، که عارفی در «حالت استثنایی» معرفی می‌کند که قوانین عادی رابطه را زیر پا می‌گذارد.

در مقایسه با مدل خطی کوبلر-راس، این غزل نشان می‌دهد که در تجربه عرفانی، چانه‌زنی صرفاً «مرحله‌ای گذرا نیست، بلکه کنش خلاقانه‌ای است برای بازآفرینی جهان‌معنایی. هر «برخیز» تنها یک فرمان نیست، بلکه سنگ بنایی است در معماری جهانی موازی که در آن غیاب به حضور گراییده است. مولانا از رهگذر این چانه‌زنی‌های شاعرانه، زمان خطی را به زمان اساطیری (جان بخش هزار عیسی آمد) پیوند می‌زند و جغرافیای ملموس را به جغرافیای قدسی (یار غار) تبدیل می‌کند.

پیامد تراژیک این غزل آن است که چانه‌زنی نه تنها به بازگشت معشوق نمی‌انجامد، که خود به عامل تعمیق زخم بدل می‌شود. هر «برخیز» ناپاسخ‌مانده، سکوت غیاب را رسواتر می‌کند و تناقض درونی شاعر را آشکارتر می‌سازد. این جاست که شعر عرفانی، کارکردی فراتر از مدل‌های روان‌شناختی می‌یابد: مولانا نشان می‌دهد که چانه‌زنی در مواجهه با فقدان‌های وجودی، اگرچه در کوتاه‌مدت تسکین‌بخش است، در نهایت پرده از ژرف‌ترین تنهایی انسان برمی‌دارد. این تنهایی، نه فضایی خالی که زمینه‌ای است برای رویش آن

اشراقی که از دل شکست چانه‌زنی‌ها سربر خواهد آورد؛ اشراقی که در مرحله پذیرش، غیاب را به حضوری درونی بدل خواهد کرد

در ابیات زیر می‌توان چانه‌زنی را به اشکال دیگری هم مشاهده کرد:

از فراق شمس دین افتاده‌ام در تنگنا	او مسیح روزگار و درد چشمم بی‌دوا
گرچه درد عشق او خود راحت جان منست	خون جانم گر بریزد او بود صد خونبها
عقل آواره شده دوش آمد و حلقه بزد	من بگفتم کیست بر در باز کن در اندرآ

(همان، ج ۱: ۱۰۰)

در «او مسیح روزگار و درد چشمم بی‌دوا»؛ شمس به «مسیح زمانه» ارتقا می‌یابد که قادر به احیای مردگان است. این چارچوب‌سازی، چانه‌زنی را ممکن می‌سازد زیرا در منطق پزشکی، درمانگر مسئول درمان بیمار است. شاعر با این تمهید، شمس را در موقعیتی قرار می‌دهد که «ناگزیر» باید بازگردد. این تصویر، هسته چانه‌زنی را تشکیل می‌دهد: اگر شمس مسیح است، پس می‌تواند بیماری ناشی از غیابش را درمان کند. ترکیب «درد چشمم بی‌دوا» بلافاصله پس از توصیف شمس به عنوان ناجی، تناقضی تراژیک می‌آفریند: چرا شفادهنده‌ای که قدرت درمان دارد، خود منشأ دردی درمان‌ناپذیر شده است؟ این پارادوکس، ذهن چانه‌زن را در حلقه‌ای بسته گرفتار می‌کند.

در «خون جانم گر بریزد او بود صد خونبها»؛ شاعر پیشنهاد معامله می‌دهد: ریختن خون جانش در ازای به دست آوردن شمس. این «خونبها» مفهومی فراتر از ارزش مادی دارد و به حوزه فقه اسلامی (دیه) و عرفان مسیحی (فداکاری) ارجاع می‌دهد. تبدیل رنج (خون جانم) به پول رایج مذاکره (خونبها)؛ این مکانیزم، مشخصه بارز چانه‌زنی است که در آن فرد می‌پرسد: «چه بهایی بپردازم تا وضعیت تغییر کند؟»

«عقل آواره شده دوش آمد و حلقه بزد / من بگفتم کیست بر در باز کن در اندرآ»؛ عقل به شخصیتی سرگردان (آواره شده) تبدیل می‌شود که شبانه در می‌زند. این نمادین‌سازی، کوشش ناخودآگاه برای یافتن میانجی در مذاکره با غیاب است. پرسش «کیست؟» و دعوت به ورود، نشان می‌دهد شاعر به‌ظاهر پذیرای مداخله عقل است، اما در بیت بعدی این گفت‌وگو ناتمام می‌ماند. این ناتمامی، شکست چانه‌زنی از طریق راه‌حل‌های عقلی را فریاد می‌زند.

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۴۳

۴.۳ افسردگی در اشعار مولانا

مرحله افسردگی در مدل کوبلر-راس با درک عمیق غیرقابل جبران بودن فقدان و فروپاشی جهان معنایی مشخص می‌شود. این ابیات مولانا با خلق هفت صحنه تمثیلی، ابعاد فلسفی افسردگی در سوگ عرفانی را آشکار می‌کنند.

قدر غم گر چشم سر بگریستی روز و شب‌ها تا سحر بگریستی

(همان، ج ۶: ۱۶۶)

این بیت به «نشخوار فکری» به عنوان هسته افسردگی می‌پردازد. عبارت «قدر غم» (عمق اندوه) و تصویر گریستن بی‌وقفه از سپیده‌دم تا شامگاه، بیان‌گر توقف زمان ذهنی در افسردگی است. زمان برای فرد افسرده به حلقه‌ای بسته تبدیل می‌شود که در آن گذشته (فقدان) حال را تسخیر کرده است. «مولانا نمی‌توانست ضربه را به این آسانی تحمل کند و احساس می‌کرد با این غیبت یک نیمه وجودش از وی جدا شده بود، ذوب شده بود و ناپدید گشته بود» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

آسمان گر واقفستی زین فراق انجم و شمس و قمر بگریستی

(مولوی ۱۳۸۷، ج ۶: ۱۶۶)

این تمثیل، مکانیزم «رافکنی هستی‌شناختی» را نشان می‌دهد. فرد افسرده، جهان بیرون را آینه‌ای از درون ویران‌شده خود می‌بیند. اگر آسمان از فراق آگاه بود، تمام اجرام آسمانی (حتی خورشید و ماه) می‌گریستند. این نشانه گسست از واقعیت عینی و خلق جهان‌جانشینی است که در آن هر پدیده‌ای هم‌درد سوگوار است. گریه اجرام سماوی و پدیده‌های طبیعی، فرد داغ‌دیده را در شبکه‌ای از هم‌دردی جهانی قرار می‌دهد.

گر گلستان واقفستی زین خزان برگ گل بر شاخ تر بگریستی

(همانجا)

استعاره «خزان»، بیان‌گر توقف چرخه حیات در ذهن فرد افسرده است. گریه برگ گل بر شاخه‌های تر (زنده)، نماد پارادوکس افسردگی است: حیات فاقد معنا. این تصویر، هم‌زمان «فاجعه‌سازی» (Catastrophizing) و «شخصیت‌پردازی» (Anthropomorphism) را نشان می‌دهد.

مرغ پران واقفستی زین شکار سست کردی بال و پر بگریستی

(همانجا)

تمثیل‌های شاعرانه (گریهٔ برگ گل، گریهٔ مرغ) رنج را به اثر هنری بدل می‌کنند. این همان تصعید (Sublimation) فرویدی است که در عرفان شرقی به اوج می‌رسد.

رستم ار هم واقفستی زین ستم بر مصاف و کرّ و فر بگریستی

(همانجا)

فروپاشی اسطوره‌های حماسی (رستم) نشانهٔ زوال نظام‌های دفاعی روان است. حتی نمادین‌ترین قهرمانان در برابر «ستم» فقدان ناتوانند. گریه بر «مصاف و کرّ و فر» (صحنه‌های نبرد و شکوه) بیان‌گر بی‌اعتباری تمام افتخارات دنیوی در پرتو مرگ است. عبارت «واقفستی» (اگر آگاه می‌بودی) که تکرار شده، نشان می‌دهد افسردگی نزد مولانا شکل متعالی آگاهی است. درد، پرده‌های غفلت را می‌دراند و موجودات را به ژرفای وجود رهنمون می‌شود. «در جامعهٔ ما این پیام به مردان داده می‌شود که آن‌ها باید بتوانند حتی وخیم‌ترین موقعیت‌ها را به‌تنهایی مدیریت کنند. جامعه از آن‌ها انتظار ندارد گریه کنند و احساسات خود را نشان دهند» (دیداران، ۱۳۸۸: ۳۰). اما مولانا با به کار بستن «گریه بر گریه» (بگریستی) در پایان هر تمثیل، چرخهٔ درمانگری خودساخته را می‌آفریند. این اشک‌ها، پل عبور از افسردگی به سوی پذیرش نهایی هستند.

۵.۳ پذیرش در اشعار مولانا

شمس تبریزی برفت و کو کسی تا بر آن فخرالبشر بگریستی

(مولوی، ۱۳۷۸، ج ۶: ۱۶۶)

«گمان نباید برد که مرحلهٔ پذیرش، مرحلهٔ خوشی است. این مرحله تهی از هر احساسی است. گویی دیگر درد نیست، انگار تلاش دیگر به پایان آمده است» (کوبلر-راس، ۱۳۸۸: ۱۱۸). «با پذیرفتن واقعیت، به این نتیجه می‌رسیم که زندگی با مقدار مشخصی موقعیت به ما داده شده که قادر به تغییر یا ادارهٔ آن نیستیم» (ون‌پراگ، ۱۳۸۴: ۳۶). فعل سادهٔ گذشتهٔ «برفت» با صراحتی بی‌تکلف، پایان جستجو و انکار را می‌رساند. عدم استفاده از استعاره‌های فراوایی (برخلاف اشعار مرحلهٔ انکار) نشان‌دهندهٔ مواجههٔ بی‌پرده با واقعیت

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۴۵

است. بر اساس نسخه‌های خطی دیوان کبیر، این بیت در غزلیات متأخر مولانا آمده که مؤید تثبیت مرحله پذیرش است. «کو کسی؟»، پرسشی بلاغی است که سه لایه پذیرش را آشکار می‌سازد: (۱) تنهایی پس از فقدان که دلالت روانشناختی آن، درک انزوای ناشی از پذیرش است. (۲) عدم درک عمق فقدان، که دلالت روانشناختی آن، پذیرش منحصر به فرد بودن درد است و (۳) نبود شایستگان برای اشک که دلالت روانشناختی آن، بازسازی ارزش‌های وجودی است. «فخرالبشر»، نمایان‌گر گذار از سوگ شخصی به تقدیس وجودی است و برخلاف مراحل اولیه که شمس، «یار غار» یا «عیسی» خوانده می‌شد، این‌جا به الگوی فراتاریخی ارتقاء می‌یابد. مولانا روزی از بازار زرکوبان عبور می‌کرد. صلاح‌الدین زرکوب و شاگردانش پتک و چکش بر سندان می‌کوفتند. مولانا با آهنگ صدای تولیدشده، با یاران خویش به سماع پرداخت. به دنبال این ماجرا، مولانا در وجود صلاح‌الدین، دیگر نه یک زرکوب صاحب حال، بلکه تجسم جدید شمس گم‌گشته را یافت (موحد، ۱۳۷۸: ۱۷۳-۱۷۲). «چون مولانا شمس را در خود می‌یابد شوریدگی خاطر او فرو می‌نشیند، پس در صحبت صلاح‌الدین زرکوب آرام می‌گیرد و مریدان را نیز به پیروی از شیخ صلاح‌الدین فرامی‌خواند» (همو، ۱۳۸۶: ۲۶).

«سلطان ولد فرزند ارشد مولانا بود و به لحاظ قیافه بسیار شبیه پدر بود، چنان‌که وقتی در کنار مولانا می‌نشست خیال می‌کردند برادر کوچک اوست» (همو، ۱۳۷۸: ۱۱۰). از همان آغاز دیدار مولانا و شمس، سلطان ولد، پسر بزرگ مولانا، به شمس با دیده محبت می‌نگریست، اما علاء‌الدین، که جوان‌تر بود، شمس را به چشم سوء ظن نگاه می‌کرد (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۱۵). سلطان ولد، به زیبایی از زبان مولانا به فراق شمس می‌پردازد:

گفت چون من ویام چه می‌جویم	عین اویم کنون ز من گویم
وصف حسنش که می‌فزودم من	خود همان حسن و لطف بودم من
خویش را بوده‌ام یقین جویان	همچو شیر درون خم جوشان
همچو مس که شود تمامت زر	یا که چون قطره در صدف گوهر
یا چو غوره شود تمام انگور	یا منی که شود به صورت حور

(سلطان ولد، ۱۳۷۶: ۵۲)

شعر فوق، نمونه‌ای استثنایی و عمیقاً استعاره‌ای از مرحله پذیرش در مدل سوگ الیزابت کوبلر-راس است. این مرحله نه به معنای شادی یا فراموشی، بلکه به معنای درک واقعیت

فقدان، یافتن راهی جدید برای ارتباط با موضوع عشق و در نهایت، رسیدن به یک آرامش درونی و یکپارچگی جدید است.

۱.۵.۳ انحلال خود کاذب و کشف وحدت (بنیان پذیرش)

بیت اول، هستهٔ مرکزی پذیرش را تشکیل می‌دهد. پرسش بلاغی «چه می‌جویم؟» نشان‌دهندهٔ پایان جست‌وجوی بیرونی و پیرایشی مراحل قبلی (خشم، چانه‌زنی، افسردگی) است. درک «چون من وی‌ام» (چون من او هستم) و تأکید قاطع «عین اویم» (همان او هستم) بیان‌گر یک دگرگونی بنیادین در هویت است. مولانا دیگر شمس را به عنوان یک «دیگری» کاملاً جدا و گم‌شده نمی‌بیند. فقدان فیزیکی شمس، نه تنها نفی‌کنندهٔ وجود او نیست، بلکه پرده‌ای را کنار زده تا مولانا به وحدت ذاتی خود با معشوق پی ببرد. این کشف، جوهرهٔ مرحله پذیرش است: پذیرش فقدان به شکل سستی آن، نه به دلیل فراموشی، بلکه به دلیل کشف یک حضور عمیق‌تر و درونی‌تر. «کنون ز من گویم» اعلام این تحول است - توصیف شمس اکنون از زبان «منی» صورت می‌گیرد که خود را عین شمس می‌داند. مولانا، «اناالشمس‌گویان»، وحدتی حلاج‌وار را یادآور می‌شود.

۲.۵.۳ درک حقیقت پنهان عشق (بازنگری گذشته)

با توجه به بیت دوم، مشخص است که مولانا به توصیفات پیشین خود از زیبایی شمس می‌نگرد. اکنون درمی‌یابد که آنچه او «وصف حسن» شمس می‌پنداشت، در حقیقت توصیف حسن و لطف ذاتی خودش بوده است که تحت تأثیر حضور شمس شکوفا شده بود. این ادراک چندلایه است: (۱) پذیرش نقش شمس به عنوان آئینه: شمس آئینه‌ای بود که حقیقت وجود مولانا (حسن و لطف نهفته در او) را به خودش نشان داد. (۲) پذیرش منشأ درونی کمال: مولانا می‌پذیرد که سرچشمهٔ آن کمالات، هرچند توسط شمس فعال شده، در نهایت در درون خودش موجود بوده است. (۳) بازسازی رابطه: این بازنگری، رابطه را از «ستایش یک غایب» به «کشف یک حضور درونی فعال» بازتعریف می‌کند، که برای تداوم معنادار زندگی پس از فقدان ضروری است. این درک، سوگواری را از حالت انفعالی خارج می‌کند.

۳.۵.۳ استعاره‌های دگردیسی (فرآیند پذیرش)

این بخش، قلب تپنده تحلیل مرحله پذیرش با استفاده از رشته‌ای از استعاره‌های قدرتمند دگردیسی است. هر استعاره فرآیندی را نشان می‌دهد که مستلزم فقدان شکل قبلی برای رسیدن به کمال جدید و ارزشمندتر است. این دقیقاً منطق مرحله پذیرش در سوگ است:

«خویش را بوده ام یقین جویان / همچو شیر درون خم جوشان»، جست‌وجوی یقین (پذیرش نهایی) مانند فرآیند جوشیدن شیر در خم است. این جوشش، مستلزم حرارت (رنج سوگ) و انزوا (درون خم) است تا شیر (وجود قبلی) به شکل نهایی و شیرین‌تر خود (وجود جدید پذیرا) برسد. جوشان بودن نشان‌دهنده فعالیت درونی مرحله پذیرش است.

«همچو مس که شود تمامت زر / یا که چون قطره در صدف گوهر»، مس وجود، تحت تأثیر کیمیاگری عشق شمس و تجربه سوگ، به زر ناب تبدیل می‌شود. فقدان (مس) شرط لازم برای دستیابی به ارزش والاتر (زر) است. این پذیرش دگرگونی بنیادین ناشی از فقدان است. «یا که چون قطره در صدف گوهر»؛ قطره‌ای بی‌شکل و معمولی (وجود پیش از شمس/پیش از سوگ)، در صدف تجربه عشق و فقدان (صدف = رنج، انزوا، تأمل) محصور می‌شود و با گذشت زمان به گوهری درخشان (وجود جدید پذیرا و متحول) بدل می‌گردد. صدف نماد محدودیت‌ها و رنج‌های فرایند سوگ است که در نهایت به زایش ارزش می‌انجامد.

«یا چو غوره شود تمام انگور»؛ غوره‌ای ترش و نارس (حالت نابالغ یا متلاطم پیش از پذیرش)، با گذراندن دوره‌ای (مانند فصل سوگواری)، به انگوری شیرین و کامل (حالت پذیرفته‌شده و یکپارچه) تبدیل می‌شود. این استعاره بر طبیعی بودن، تدریجی بودن و رسیدن به شکوفایی نهایی در فرایند پذیرش تأکید دارد.

تحلیل این شعر مولانا در پرتو مرحله پذیرش کوبلر-راس، نه تنها تطابق شگفت‌انگیز مفاهیم روان‌شناختی مدرن با تجربیات عرفانی کهن را نشان می‌دهد، بلکه عمق و ظرافت فرایند پذیرش در سوگ عرفانی را آشکار می‌سازد. مولانا در این ابیات، پذیرش را نه به عنوان تسلیم منفعلانه، بلکه به عنوان یک دگرگونی هویتی فعال و خلاقانه تصویر می‌کند. فقدان شمس، با عبور از دوره رنج‌های مراحل قبلی سوگ، به کاتالیزوری برای کشف و تولد یک «خود» متعالی‌تر تبدیل می‌شود. شعر به زیبایی نشان می‌دهد که پذیرش نهایی در سوگ عرفانی، معطوف به فهم و زیست این وحدت کشف‌شده است، جایی که مرزهای «من» و

«معشوق» در سطحی ژرف محو می‌شود (انالشمس) و فقدان ظاهری، به حضور باطنی مبدل می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

اشعار مولانا در سوگ شمس تبریزی، فرآیند پنج‌مرحله‌ای سوگ کوبلر-راس را نه تنها بازتاب می‌دهد، بلکه با بازآفرینی هنرمندانه‌ای از چارچوب روان‌شناختی آن، آن را به ساحتی ادبی-عرفانی ارتقا می‌بخشد. این پژوهش نشان می‌دهد که واکنش‌های هیجانی توصیف‌شده در مدل کوبلر-راس (انکار، خشم، چانه‌زنی، افسردگی، پذیرش) در دیوان شمس، در پوشش استعاره‌های زنده و تصویرپردازی‌های چندلایه متجلی شده‌اند. برای نمونه، انکار نخستین با پرسش‌های هستی‌شناختی به چالشی فلسفی بدل می‌شود و خشم ویرانگر در قالب تمثیل‌های کیهانی به نقدی ادبی از ساختار مرگ تکامل می‌یابد.

نکته بنیادین این است که ادبیات در نزد مولانا، سازوکار مهار رنج است. چانه‌زنی با غیاب، در تکراری و سواس‌گونه از فعل «برخیز» به کوششی شاعرانه برای جادوی واژگان مبدل می‌شود و افسردگی، با فراق‌کنی هستی‌شناختی از انزوای فردی به همدلی جهان‌شمول گسترش می‌یابد. در این گذار، پذیرش پایانی - که در مدل غربی به معنای سازگاری با فقدان است - در شعر مولانا به کشف وحدت (عین اویم کنون ز من گویم!) تعالی می‌یابد؛ تحولی که در آن شمس، نه موضوع سوگ، که آینه‌ای برای بازشناسی خود متعالی شاعر می‌گردد.

این پژوهش همچنین آشکار می‌سازد که خطی‌بودن مدل کوبلر-راس در تقابل با سیالیت ادبی سوگ قرار دارد. در اشعار مولانا، مراحل سوگ چونان جویبارهایی درهم‌تنیده جریان می‌یابند؛ خشم و افسردگی در هم می‌آمیزند و پذیرش، پیش‌نیاز عبور از انکار نیست، بلکه فرآیندی چرخشی است که در آن هر بازگشت به مراحل پیشین، لایه‌ای جدید از معنا می‌آفریند. این یافته، گواه ظرفیت بی‌بدیل متون کهن فارسی برای پیوند روان‌شناسی سوگ با زیبایی‌شناسی ادبی است؛ پیوندی که در آن رنج، در کوره تخیل شاعرانه به طلای معنا دگرگون می‌شود و فقدان، نه پایان راه، که سرآغاز پروازی ستایش‌انگیز به فراسوی مرزهای وجود فردی است.

مولانا در آینه اشعار و فرآیند پنج گانه ... (محمد خدادادی و حسین جودوی) ۱۴۹

کتابنامه

برک، لورا ای (۱۳۸۵)، *روان‌شناسی رشد (از نوجوانی تا پایان زندگی)*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: ارسباران.

حسن پور، مسعود، علیرضا یوسفی و فریبا حقانی (۱۳۹۸)، «واکاوی جایگاه «مرگ» در اندیشه مولانا و فلسفه وجودی و دلالت‌های برآمده از این دو دیدگاه»، *جستارهایی در فلسفه و کلام*، ۲ (۱۰۳): ۹۷-۱۲۵.

دیداران، سودابه (۱۳۸۸)، *مرگ، سوگ، قتلان*، تهران: قطره.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴)، *پله پله تا ملاقات خدا*، چاپ بیست و ششم، تهران: علمی.

سپهسالار، فریدون بن احمد (۱۳۸۷)، *زندگینامه مولانا جلال‌الدین مولوی*، چاپ چهارم، تهران: اقبال.

سلطان ولد، محمدبن محمد (۱۳۷۶)، *وللنانه*، به تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.

صدیقی، مصطفی (۱۳۹۲)، «کودک، داستان کودک و مواجهه با مفهوم مرگ تحلیل داستان «ساداکو و هزار درنای کاغذی» بر پایه نظریه کویلرراس»، *تفکر و کودک*، ۴ (۲): ۵۳-۷۳.

طاهری، قدرت‌الله (۱۴۰۴)، «مسأله اضطراب مرگ در شعر و اندیشه حافظ»، *کهن‌نامه ادب پارسی*، ۱۶ (۱): ۱۳۳-۱۶۷.

عباسی، زهرا و امین خسروی (۱۳۹۷)، «بررسی مفهوم تکاملی مرگ در اشعار مولانا براساس نظریه استعاره شناختی مدل فرهنگی استعاره زنجیره بزرگ»، *ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س)*، ۹ (۱۷): ۲۹-۷.

غیبی، عبدالاحد و سجاد صدقی (۱۴۰۲)، «واکاوی روان‌پریشی‌های نزار قبانی در «قصیده بلقیس» بر اساس نظریه سوگ کویلرراس»، *نقد ادبی معاصر عربی*، ۲۵: ۲۹۸-۳۱۶.

کریمی، عبدالعظیم (۱۳۹۲)، *پژوهشی در مفهوم مرگ در ذهن کودک*، چاپ سوم، تهران: قدیانی.

کویلر-راس، الیزابت (۱۳۷۹)، *مرگ: آخرین مرحله رشد*، ترجمه پروین قائمی، تهران: پیک بهار.

کویلر-راس، الیزابت (۱۳۸۸)، *پایان راه: پیرامون مرگ و مردن*، ترجمه علی اصغر بهرامی، تهران: رشد.

لوئیس، فرانکلین (۱۳۹۰)، *مولانا دیروز تا امروز شرق تا غرب*، ترجمه حسن لاهوتی، چاپ چهارم، تهران: نامک.

موحد، محمد علی (۱۳۸۶)، *قصه قصه‌ها*، تهران: کارنامه.

موحد، محمد علی (۱۳۸۷)، *باغ سبز، گفتارهایی درباره شمس و مولانا*، تهران: کارنامه.

مولوی، جلال‌الدین محمدبن محمد (۱۳۷۸)، *کلیات شمس یا دیوان کبیر*، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، ۱۰ جلد، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.

واحدپاک، علی، امیرعباس علی‌زمانی و بابک عباسی (۱۳۹۹)، «جستاری بر مرگ‌اندیشی و زندگی اصیل در اندیشه مولانا»، *الهیات تطبیقی*، ۱۱ (۲۳): ۹۳-۱۱۰.

۱۵۰ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۷، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

ون‌پراگ، جیمز (۱۳۸۴)، *هر دردی را درمانی است: (احیای زندگی پس از هر فقدان)*، ترجمهٔ توراندخت تمدن (مالکی)، تهران: البرز.

ونینگ، رابرت ال (۱۳۸۸)، *موهبت امید: چگونه شوربختی‌هایمان را از سر می‌گذرانیم*، ترجمهٔ شیرین لارودی (افراشی)، چاپ دوم، تهران: قطره.

ویلیس، کلیر بی و ساموئلسون، مارنی کرافورد (۱۴۰۰)، *پذیرش سوگ: یافتن مسیر زندگی پس از فقدان*، ترجمهٔ سبجان خسروجردی، تهران: میلکان.

یالوم، اروین (۱۳۹۸)، *روان‌درمانی اگزستانسیال (وجودی)*، ترجمهٔ سپیده حبیب، چاپ دوازدهم، تهران: ۱۳۹۸.

یالوم، اروین (۱۴۰۰)، *خیره به خورشید نگرستن*، ترجمهٔ اورانوس قطبی‌نژاد آسمانی، چاپ بیستم، تهران: قطره.

Kubler-Ross, E. (2000). *On death and dying* (Reissue ed.). Routledge.

Kubler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On grief and grieving: Finding the meaning of grief through the five stages of loss*. Scribner .